

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ЗАҢ ИНСТИТУТЫ

МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕР КАФЕДРАСЫ

ДӘРІС

Тақырыбы: РЕФЕРЕНДУМ.

**Дәріс кафедра мәжілісінде талқыланып,
мақұлданды 2012ж. «3» шілде
№ 21 хаттамасы**

**Дайындаған: кафедра аға оқытушысы
полиция майоры Т.С. Сәлкебаев**

ҚАРАҒАНДЫ 2012

РЕФЕРЕНДУМ.

Дәріс – 1 сағат

ЖОСПАР:

1. Республикалық референдум ұғымы.
2. Республикалық референдум талқысына қойылатын мәселелер.
3. Республикалық референдум талқысына қойылатын мәселелер.
4. Республикалық референдум бойынша шешім қабылдаушы бірден-бір субъект ретіндегі Қазақстан Республикасы Президентінің рөлі. Республикалық референдумға бастамашылық жасау құқығы бар субъектілер.

Сабақ мақсаты: Дәріс барысында Қазақстан Республикасындағы референдум мәселесіне қатысты тыңдаушылардың теориялық білімін қалыптастыру. Оларға референдум мен сайлаудың халықтың тікелей билігінің нысаны ретіндегі мәнін және олардың жүзеге асырылуындағы айырмашылықтарды түсіндіру.

§1. Республикалық референдум ұғымы.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабына сәйкес мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық болып табылатыны, халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асыратыны, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға беретіні анықталады.

Қазақстанның демократиялық мемлекет ретіндегі сипаттамасы Қазақстан Республикасы Конституциясының көптеген бөлімдерінің мазмұнынан туындайды. Формальды демократияның да, нақты демократияның да болуы мүмкін. Нақты демократияның болуы мүмкіндігі жан-жақты кепілдіктермен қамтамасыз етіледі. Қазақстан мемлекетінің демократиялық сипаты конституциялық принциптермен анықталады. Мемлекет басшысының, Парламенттің, жергілікті өкілді органдар депутаттарының сайланбалылығы мемлекетті ұйымдастырудың негіз боларлық принциптерінің бірі болып табылады. Демократиялық мемлекет қызметінің тағы бір негіз боларлық принциптерінің бірі – мемлекет өміріндегі маңызды мәселелерді демократиялық әдістермен шешу. Бұған, атап айтқанда, референдум өткізу, Парламентте дауыс беру тәртібі жатады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабының 2-тармағына сәйкес халықтың тікелей билігінің жүзеге асырылуының негізгі нысандарының бірі республикалық референдум болып табылады. Референдум тікелей демократия, яғни халықтың мемлекеттік мәселелерді шешуге тура қатынасу нысандарының бірі болып табылады. Референдумға мемлекеттің сайлау құқығы бар барлық азаматтары қатысады.

Конституциялық құқықта референдумның келесі түрлері ажыратып көрсетіледі: императивтік, консультативтік, конституциялық, заң шығарушылық, міндеттеушілік, факультативтік, мемлекеттік, жергілікті.¹

Императивтік референдум халықтың тура еркін білдіру жолымен референдум кезінде қабылданған шешімнің міндетті заңдық күші болатындығын білдіреді. Консультативтік референдум кезінде мемлекеттік билік органдары қайсы бір маңызды мәселе бойынша шешім (заң, басқа да нормативтік құқықтық актілер) қабылдаған кезде халықтың пікірі айқындалады. Конституциялық референдум кезінде конституцияның немесе оған енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар жобасын бүкіл халықтың дауыс беруімен қабылдау туралы мәселе қозғалады.

Заң шығарушы референдум халықтың дауыс беруімен заң шығаруға байланысты өткізіледі. Міндеттеуші референдум конституцияда қайсы бір мәселені шешу үшін көзделген. Мұндай референдум Конституцияның, өзінде белгіленген шарттарға сәйкес, құзыретті органға референдумды өткізуді міндеттеуіне байланысты өткізіледі.

Факультативтік референдум құзыретті органның заңда көзделген мәселелер бойынша өз бастамасымен референдум тағайындай алатындығын білдіреді.

Мемлекеттік референдум референдумның мемлекеттің бүкіл аумағында өткізілетіндігін білдірсе, жергілікті референдум референдумның мемлекеттің белгілі бір аумағында өткізілетінін білдіреді.

¹ Референдум в европейских странах. М.: Изд-во ВНИИСЗ,1991

Жалпы біздің мемлекетіміз референдум өткізу тәжірибесіне бай емес. Бұл, әрине, халқымыздың тікелей билігінің жүзеге асырылмау салдары емес. Бұл мемлекетімізде қалыптасқан қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық көрінісі.

Қазақ КСР-ның 1978 жылғы Конституциясында халықтың мемлекеттік билікті халық депутаттарының Кеңестері арқылы жүзеге асыра алатындығы бекітілген болатын. Басқаша айтқанда, азаматтар мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін шеше алатын өкілеттіктері бар өкілдерін Кеңестерге сайлай отырып, сол өкілдері арқылы өздерінің жанама билігін жүзеге асырады. Аталмыш Конституцияда халықтың тікелей билігінің жүзеге асырылу нысандары да қарастырылды, яғни мемлекет өмірінің барынша маңызды мәселелері бүкілхалықтық талқылауға енгізілетіндігі, сондай-ақ бүкілхалықтық дауысқа (референдумға) қойылатындығы анықталды. Дегенмен, халықтың еркінің қандай сипатта – императивтік сипатта болатыны, жоқ болмаса консультативтік сипатта болатыны анықталған жоқ. Мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін халық емес, оның орнына Коммунистік партия шешетіндіктен, референдумның айқындалмаған сипаты оның маңызына жәй қарай салудың салдары болды. Кеңестік социалистік Республикалар Одағын сақтауға орай 1991 жылы Коммунистік партия және ол құрған мемлекеттің күшімен бір-ақ рет өткізілген референдум – осының айғағы. Қазақ КСР-ы азаматтарының басым көпшілігі Одақты сақтап қалуға дауыс берсе де, референдум қорытындысының міндетті заңдық күші болмады.

1991 жылы 16 желтоқсанда мемлекетіміз өзінің тәуелсіздігі туралы Конституциялық заңын қабылдады. Енді мемлекетіміз өз тәуелсіздігін алғаннан соңғы басты мақсат – оның құқықтық негізін қалыптастыру болып табылды. Елдің құқықтық негізін қалыптастыру, оның Негізгі Заңын қабылдаудан басталуы қажеттігі айқын. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде нығаюы және оның құқықтық жүйесінің қалыптасуы, оның заңнамасының негіздерінің негізі – Конституцияны қабылдаумен тікелей байланысты болғандықтан, мемлекетіміз 1993 жылы 28 қаңтарда өзінің алғашқы Конституциясын қабылдады. Еліміздің алғашқы Негізгі Заңы референдум жолымен емес, сол кездегі мәртебесіне сәйкес бірден-бір заң шығарушы ең жоғарғы өкілді орган Жоғарғы Кеңестің ХП-шақырылымымен қабылданды. Сонымен қатар айта кету қажет, Конституцияның парламентпен қабылдануы жаңалық емес, бірқатар мемлекеттер тәжірибесінде қарастырылған мәселе. Айталық, Италия, Үнді, Польша, Бразилия, Қытай мемлекеттерінің Конституциялары дәл осы парламенттік жолмен қабылданған. Ал біздің мемлекетіміздің алғашқы Негізгі Заңының референдум жолымен қабылданбауы – заңды құбылыс. Себебі ол уақытта жаңа ғана тәуелсіздігін алған жас мемлекетімізде референдумның құқықтық негізі қалыптаспаған болатын. Дегенмен, Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясында республика азаматтарының мемлекет өмірінің мейлінше маңызды мәселелері бойынша заңдар мен шешімдер қабылдау үшін республикалық референдум өткізе алатындығы бекітілді.

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясы Жоғарғы Кеңеске референдум өткізу өкілеттігін берді. Тек Жоғарғы Кеңеспен кеңескеннен кейін Президенттің де референдум өткізу туралы шешім қабылдау құқығы болды. Оны ұйымдастыру мен өткізу тәртібі конституциялық заңдармен реттелетіндігі анықталды. Алайда, алғаш рет тұрақты негізде қызмет ету үшін сайланған Жоғарғы Кеңестің бірінші сайланымы аталмыш заңдарды қабылдап үлгергенше, сол кездегі Конституцияны қорғау органы Конституциялық Соттың шешімімен заңсыз сайланды деп танылды. Осыған байланысты 1993 жылғы Конституцияның 78-бабының 7-тармағына сәйкес Республика Президентінің Жоғарғы Кеңеспен кеңескеннен кейін референдум өткізу туралы шешім қабылдай алатындығы туралы норманың жүзеге асырылу мүмкіндігі жоққа шығарылды. Сол себепті алғашқы Конституцияны қабылдаған Жоғарғы Кеңестің ХП-шақырылымы өзін-өзі тарату барысында 1993 жылы 10 желтоқсанда қабылдаған «Қазақстан Республикасының Президентіне уақытша өкілеттік және әкімдерге қосымша өкілеттіктер беру туралы» Заңы қайтадан күшіне енді. Осы заң Президенттің референдум тағайындау туралы өз қалауымен жеке шешім қабылдауына өкілеттік берді. Осыған сәйкес 1995 жылғы 25 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің «Республикалық референдум өткізу туралы» конституциялық заң күші бар Жарлығы қабылданды. Осы Жарлықтың негізінде 1995 жылғы 29 сәуірде Президенттің республикалық референдум өткізу туралы Жарлығы шықты, онда «1991 жылғы 1 желтоқсанда Қазақстан Республикасының бүкіл халқы сайлаған Президенті Н.Ә.Назарбаевтың өкілеттігін 2000 жылғы 1 желтоқсанға дейін созуға келісесіз бе?» деген сұрақ енгізілді. Бұл мемлекетіміз тәуелсіздік алып, егеменді, дербес мемлекеттілігін құру барысында қабылданған референдум туралы алғашқы құқықтық актінің негізінде өткізілген алғашқы референдум болды. Бұдан кейінгі республикалық референдум 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған еліміздің әрекеттегі Негізгі Заңы бойынша өткізілді. Осы Негізгі Заңның қабылдануына байланысты, барлық нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестілігі принципін сақтау мақсатында 1995 жылғы 2 қарашада Республика Президенті «Республикалық референдум туралы» конституциялық заң күші бар жаңа Жарлық шығарды. 1998 жылғы 7 қазанда Конституцияға

енгізілген өзгертулерге сәйкес 1999 жылғы 6 мамырда аталмыш Жарлық Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына айналды.²

Жоғарыда айтылған мәселелерді қорыта келе, республикалық референдум ұғымын анықтар болсақ, жоғарыда көрсетілген «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының 1-бабының 1-тармағына сәйкес «Республикалық референдум - Қазақстан Республикасы Конституциясының, конституциялық заңдарының, заңдарының және мемлекеттік өмірінің өзге де маңызды мәселелеріне арналған шешімдердің жобалары бойынша бүкілхалықтық дауыс беру».

Айтылып өткендей, республикалық референдум халықтың мемлекеттік билігін тікелей жүзеге асырудың ерекше нысаны болып табылады. Олай болса, осындай жоғары деңгейдегі билікті жүзеге асыру белгілі принциптерге негізделуі қажет. Осыған орай «Республикалық референдум туралы» конституциялық заңның 4-бабы республикалық референдум өткізудің принциптерін бекітеді. Олар:

1) азаматтардың референдумға өз ықтиярымен қатысуы және еркін ашық білдіруі;

2) азаматтардың референдумға жасырын дауыс беру арқылы жалпыға бірдей, тең және төте қатысу құқығы;

3) жариялылық принциптері болып табылады.

Референдумға қатысу құқығы тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрақтылықты жеріне немесе кез-келген өзге жағдаяттарға қарамастан Республиканың 18 жасқа жеткен азаматтарына беріледі. Сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтардың референдумға қатысуға құқығы жоқ.

Референдумды ұйымдастыру мен өткізу ашық әрі жариялы жүзеге асырылады. Референдумды өткізу туралы шешім мен оған қойылатын мәселе азаматтардың назарына бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жеткізіледі. Референдум комиссиялары референдумды өткізуді ұйымдастыру туралы өздерінің жұмыстары жөнінде азаматтарды хабарландырып отырады.

Референдум өткізу кезінде Республика қоғамдық бірлестіктерінің өкілдері, шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың байқаушылары қатыса алады, олардың өкілеттіктері Орталық сайлау комиссиясы белгілеген тәртіппен қуаландырылады. Өкілдер мен байқаушылардың референдум комиссияларының жұмысына араласуына жол берілмейді. Бұқаралық ақпарат құралдары референдумға әзірлік пен оны өткізу барысын жария етіп отырады.

Сонымен қатар Республика азаматтарының, қоғамдық бірлестіктерінің референдумға қойылатын мәселе бойынша жиналыстарда, митингілерде, бұқаралық ақпарат құралдарында өз пікірін білдіру құқығына кепілдік беріледі. Барлық баспа үгіт материалдарында осы материалдарды шығарған ұйымдар, оларды шығаруға жауапты адамдар туралы мәліметтер болуы тиіс. Бұқпантай үгіт материалдарын таратуға тиым салынады. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, соғысқа, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық, рулық астамшылыққа, қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа шақыруды үгіттеуге жол берілмейді.

Осы айтылған мәселелердің барлығы дерлік «Республикалық референдум туралы» Конституциялық заңда қарастырылған. Сонымен қатар республикалық референдумды реттейтін заңдар қатарына «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заң, Орталық референдум комиссиясының нормативтік сипаты бар актілері жатады.

§ 2. Республикалық референдум талқысына қойылатын мәселелер. Республикалық референдумды тағайындау.

1995 жылғы 2 қарашада қабылданған «Республикалық референдум туралы» Конституциялық заң референдум талқысына қойылуы мүмкін мәселелер тобын анықтады. Олар жоғарыда айтылған республикалық референдум ұғымында қамтылған мәселелер, яғни республикалық референдум мақсаты:

Республика Конституциясын, конституциялық заңдарын, заңдарын қабылдау, оларға өзгертулер мен толықтырулар енгізу, сонымен қатар Республика мемлекеттік өмірінің өзге де неғұрлым маңызды мәселелеріне арналған шешімдері болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған әрекеттегі Конституциясы референдум жолымен қабылданды. Осы Конституцияның жобасы бойынша тоқтамды сөзін Қазақстан халқының өзі айтты. Жоба бойынша үш миллионнан астам азамат қатысқан 33 мыңдай ұжымдық талқылау өткізіліп, 30 мыңнан астам ұсыныстар мен ескертпелер түсті. Конституция жобасының 55 бабына 1100 түзету мен толықтырулар енгізілді. Еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың идеясы және

² «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 қарашадағы N 2592 Конституциялық заңы //Егемен қазақстан, 3 қараша 1995 жыл

Қазақстан халықтары Ассамблеясы екінші сессиясының ұсынысы бойынша Конституция референдумда қабылданды, яғни елімізде алғаш рет конституциялық референдум өткізу жүзеге асырылды.

Ал мемлекеттік өмірдің неғұрлым маңызды мәселелерінің шешімдері бойынша өткізілетін референдум туралы айтар болсақ, елімізде мұндай референдум де өткізілді деп есептеуге болады. Себебі, 1995 жылғы сәуір айында өткізілген ел басшысының өкілеттігін ұзарту туралы мәселе - Республика мемлекеттік өмірінің неғұрлым маңызды мәселелерінің бірі болып табылатындығы даусыз.

Қазақстан Республикасының «Республикалық референдум туралы» Конституциялық заңы республикалық референдум талқысына қойылатын мәселелермен қатар, республикалық референдум талқысы бола алмайтын мәселелер тізбесін анықтайды. Бұл тізбеге Конституция принциптері мен идеяларынан туындайтын мәселелер енгізілген, олар:

- адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына әкеліп соқтыратын мәселелер;

- мемлекеттің біртұтастығы мен аумақтық тұтастығын, республиканың басқару нысанын өзгерту мәселелері;

- республиканың әкімдік-аумақтық құрылысы мен шекарасын өзгерту мәселелері;

- сот төрелігі, қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік және қоғамдық тәртіпті сақтау мәселелері;

- бюджет пен салық саясаты;

- рақымшылық пен кешірім жасау мәселелері;

- Республика Президентінің, Парламенті Палаталары мен Үкіметінің қарауына жататын адамдарды лауазымға тағайындау және сайлау, лауазымынан босату мәселелері;

- Республиканың халықаралық шарттарынан туындайтын міндеттемелерін орындау мәселелері.

Аталған мәселелердің республикалық референдумның талқысы бола алмауы тегіннен-тегін емес. Мұндай мәселелерді референдумға енгізу саяси жағдайды тұрақсыздандыруға, әлеуметтік жанжалға, мемлекеттік органдар қызметінің берекесін кетіруге, ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіруге, республиканың халықаралық шарттарын орындауға кедергі келтіруге әкеліп соқтыруы мүмкін.

Қазақстан Республикасының әрекеттегі Конституциясы республикалық референдумға қатысты мәселелерді жаңаша шешті. Республика Конституциясының негізінде қабылданған «Республикалық референдум туралы» Конституциялық заңның 10-бабына сәйкес Республика Президенті республикалық референдум өткізу туралы шешім қабылдауға құқығы бар бірден-бір субъект болып табылады. Сонымен қатар аталмыш заң республикалық референдум тағайындауға бастамашылық жасау құқығы бар субъектілерді де белгілейді. Республикалық референдум туралы Конституциялық заңға сәйкес референдум тағайындау бастамашылығы:

- 1) Қазақстан Республикасының Президентінде;

- 2) Қазақстан Республикасының Парламентінде болады, ол референдум тағайындау туралы бастамашылықпен Республика Президентіне тілек білдіреді. Бастамашылық көтеруді Парламент өз Палаталарының бірлескен отырысында әр Палата депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен жүзеге асырады және тиісті қаулымен рәсімдейді;

- 3) Қазақстан Республикасының Үкіметінде болады, Үкімет те референдум тағайындау туралы бастамашылықпен Республика Президентіне тілек білдіреді. Бастамашылық көтеруді Үкімет өз мәжілісінде мүшелерінің жалпы санының көпшілік даусымен жүзеге асырады және тиісті қаулымен рәсімдейді;

- 4) сан жағынан Республиканың барлық облыстарын, астанасы мен республикалық маңызы бар қалаларын тең мөлшерде білдіретін республикалық референдумға қатысу құқығы бар екі жүз мыңнан кем емес Республика азаматтарында болады, олар республикалық референдум тағайындау туралы бастамашылықпен Республика Президентіне тілек білдіреді.

Егер референдум өткізу туралы бастамашылықты Республика азаматтары көтерген жағдайда құрамына Қазақстан Республикасының әр облысынан, астанасынан және республикалық маңызы бар қалаларынан кемінде үш-үштен өкілдер кіретін референдумның бастамашыл тобы құрылады. Референдумның бастамашыл тобы Қазақстанның әр облысынан, астанасынан және республикалық маңызы бар қалалардан кемінде отыз-отыздан өкілдер қатысқан жиналыста құрылады. Жиналыстың алдында жиналысқа қатысушыларды тіркеу жүргізіледі және Қазақстан Республикасы азаматының жеке басын куаландыратын құжаттың деректемелері көрсетілген тізім жасалады. Референдумның бастамашылар тобының мүшелері жиналысқа қатысушылардың көпшілік даусымен сайланады.

§ 3. Республикалық референдум талқысына қойылатын мәселелер

Көрсетілген шаралар нәтижесінде сайланған референдумның бастамашыл тобы Орталық сайлау комиссиясына топты және ол референдумға ұсынған мәселені тіркеуді сұрап өтініш береді. Орталық сайлау комиссиясы тіркеуді өтініш берілген күннен бастап он күн ішінде жүзеге асырады. Референдумның бастамашыл тобына тіркелген күннен бастап бес күн мерзімде топты және ол референдумға ұсынған мәселені тіркеу туралы куәлік беріледі. Егер республикалық референдум туралы

Конституциялық заңның талаптары бұзылса, Орталық сайлау комиссиясы бастамашыл топты және ол референдумға ұсынған мәселені тіркеуден бас тартады. Мұндай жағдайда он күн мерзімде Республика Жоғарғы Сотына шағым жасалуы мүмкін, ол шағым берілген күннен бастап он күн мерзімде қарайды. Жоғарғы Соттың шешімі түпкілікті болып табылады.

Референдумның бастамашыл тобы топты және ол референдумға ұсынған мәселені тіркеу туралы куәлікті алған күннен бастап азаматтардың қолын жинауды ұйымдастырады. Референдумның бастамашыл тобына қол қою парақтарын беруді Орталық сайлау комиссиясы бастамашыл топқа тіркеу туралы куәлікті тапсыра отырып бір мезгілде жүзеге асырады. Қол қою парағына бастамашыл топ референдумға ұсынған мәселенің тұжырымдамасы енгізіледі. Қол жинайтын адам қол жинау барысында бастамашыл топты және ол референдумға ұсынған мәселені тіркеу туралы куәліктің көшірмесін көрсетуі тиіс және әрбір азамат қол қою парағына тек бір рет қана қол қоюға хақылы. Бұл ретте азамат жеке басын куәландыратын құжатын көрсетеді. Азаматтың қолы ол туралы тиісті мәліметтерді және параққа қол қойылған күнді көрсетумен толықтырылады. Сонымен бірге толтырылған әрбір параққа қол жинаған адам қолын қоюы тиіс.

Қол жинау аяқталғаннан кейін үш күн мерзімде толтырылған қол қою парақтарын қол жинаған адамдар аумақтық сайлау комиссиясына тапсырады, ол паспорт қызметінің қызметшілерін қатыстыра отырып он күн мерзімде қол қою парақтарындағы азаматтардың қолының дұрыстығын тексереді, тиісті хаттама жасайды және оны Орталық сайлау комиссиясына жібереді. Ал егер расталмаған қолдар анықталған жағдайда аумақтық сайлау комиссиясының төрағасы Орталық сайлау комиссиясына тиісті ұсыныс енгізеді. Орталық сайлау комиссиясы ұсыныс енгізілген күннен бастап бір ай мерзімде жөнсіздікке жол берген бастамашыл топ мүшелерінің қызметін тоқтату туралы, Конституциялық заң талаптары бұзылғаны анықталған қол қою парақтарын жарамсыз деп тану туралы шешім қабылдай алады. Қызметін тоқтату туралы шешім қабылданған бастамашыл топ мүшелерін осы референдумды әзірлеу және өткізу кезеңінде қайта сайлауға жол берілмейді. Егер бастамашыл топ қол жинау және қол қою парақтарын рәсімдеу тәртібін қайталап бұзса, онда Орталық сайлау комиссиясы референдумның бастамашыл тобының қызметін тоқтату және оны тіркеу туралы куәлікті қайтарып алу туралы шешім қабылдай алады.

Қол жинаудың соңғы сатысында қол жинауды жүзеге асырған адамдар толтырылған және тиісті аумақтық сайлау комиссиясында тексеруден өткен қол қою парақтарын референдумның бастамашыл тобына жібереді. Бастамашыл топ қол жинаудың нәтижелері туралы деректерді жинақтап, қол жинау аяқталған күннен бастап он күннен кешіктірмей толтырылған қол қою парақтары мен деректерді Орталық сайлау комиссиясына жібереді. Орталық сайлау комиссиясы тапсырылған қол қою парақтары Конституциялық заңның талаптарына сәйкес болған ретте қол жинаудың нәтижелерін қорытынды хаттамаға енгізеді және референдумның бастамашыл тобынан құжаттарды қабылдаған күннен бастап бір айдың ішінде референдум өткізу туралы ұсынысты қол жинаудың нәтижелері жайындағы қорытынды хаттамамен бірге Республика Президентіне жібереді.

Белгілі бір мәселе бойынша референдум тағайындау туралы ұсыныстар қайтара енгізілуі мүмкін. Мұндай жағдайда Республика Президенті аталған мәселе жөнінде алдыңғы шешім қабылданғаннан кейін кемінде екі жыл өткен соң ғана қайтадан қарайды.

Республика Президенті Парламент пен Үкіметтің немесе Республика азаматтарының бастамашылығы бойынша референдум тағайындау туралы келесі шешімдердің бірін қабылдайды:

- 1) референдум тағайындау туралы;
- 2) референдум өткізбей-ақ, оның талқысына ұсынылатын мәселе бойынша Конституцияға өзгертулер мен толықтрулар енгізу, конституциялық заң, заң немесе өзге де шешім қабылдау қажеттігі туралы;
- 3) референдум тағайындау туралы бастамашылықты қабылдамау туралы.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабы 1-тармағына сәйкес егер Республика Президенті Конституцияға енгізілуі қажет деп ұйғарылған өзгерістер мен толықтыруларды республикалық референдумға шығару туралы Парламенттің ұсынысын қабылдамай тастаса, Парламенттің әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде бестен төртінші көпшілік даусымен Парламент осы өзгерістер мен толықтыруларды Конституцияға енгізу туралы заң қабылдауға хақылы. Мұндай жағдайда Республика Президенті сол заңға қол қояды немесе оны республикалық референдумға шығарады, егер республикалық референдумға қатысуға құқығы бар Республика азаматтарының жартысынан астамы дауыс беруге қатысса, ол өткізілді деп есептеледі және Конституцияға енгізілуі қажет деп ұйғарылған өзгерістер мен толықтырулар үшін дауыс беруге қатысқан азаматтардың жартысынан астамы жақтап дауыс берсе, олар қабылданды деп есептеледі. Референдумға бастамашылық жасау құқығы бар субъектілердің ішінде тек Парламент қана Республика Президентінің қарсылығын еңсере алады. референдумға бастамашылық жасау құқығы бар басқа субъектілердің Президент қарсылығын еңсеру мүмкіндігі заңнамада қарастырылмаған.

Референдум тағайындау туралы шешімді Республика Президенті тиісті Жарлық шығару жолымен қабылдайды. Жарлықта референдумды өткізу мезгілі, оған қойылатын мәселенің тұжырымдамасы белгіленіп, референдумды өткізуге байланысты өзге де мәселелер шешіледі.

§4. Республикалық референдум бойынша шешім қабылдаушы бірден-бір субъект ретіндегі Қазақстан Республикасы Президентінің рөлі. Республикалық референдумға бастамашылық жасау құқығы бар субъектілер.

Республикалық референдум оны өткізу туралы шешім қабылданған күннен бастап бір айдан ерте емес және үш айдан кеш емес мерзімде өткізіледі. Ерекше жағдайларда Республика Президенті референдум өткізудің басқа мерзімін белгілеуі мүмкін.

Республикалық референдумды өткізу нақты шаралар арқылы және осы шараларды ұйымдастыру мен өткізу үшін құрылған арнайы органдар арқылы жүзеге асырылады. Республикалық референдумды өткізу кезінде оны дайындау мен өткізу шараларын келесі органдар жүзеге асырады:

1) Орталық референдум комиссиясының функциясын орындаушы Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясы;

2) аумақтық референдум комиссиясының функциясын орындаушы Қазақстан Республикасының аумақтық сайлау комиссиялары;

3) учаскелік референдум комиссияларының функциясын орындаушы учаскелік сайлау комиссиялары.

Аумақтық және учаскелік референдум комиссияларын құру мен олардың құрамын қалыптастыруды «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңмен белгіленген тәртіпте тиісті мәслихаттар жүзеге асырады (2004 жылғы 14 сәуірде аталмыш Конституциялық заңға енгізілген өзгерістерге сәйкес тиісті мәслихаттар, өзгерістерге дейін – тиісті әкімдер).

Орталық референдум комиссиясының өкілеттіктері:

1) Республиканың бүкіл аумағында референдум туралы заңның орындалуын бақылайды, оның біркелкі қолданылуын қамтамасыз етеді; өз құзыреті шегінде Республиканың бүкіл аумағында міндетті шешімдер қабылдайды;

2) референдумға дайындық пен оны өткізуді ұйымдастырады;

3) референдумды ұйымдастыру мен оны өткізуге арналған шығыс сметасын жасайды және оны Үкіметке табыс етеді;

4) референдум комиссияларына басшылықты жүзеге асырады, олардың шешімдерін жояды және кідірте тұрады; олардың арасында референдумды ұйымдастыру мен өткізуге арналған қаражатты бөледі;

5) референдум комиссияларын материалдық-техникалық қамтамасыз етуді бақылайды;

6) референдум туралы заңдардың бұзылуы туралы арыздар мен шағымдарды қарайды;

7) дауыс беруге арналған бюллетеньдердің, сайлаушылар тізімінің, қол қою парақтарының, референдум өткізуге қажетті өзге де құжаттардың нысандары мен мәтіндерін; дауыс беру уақытын белгілейді;

8) референдумға дайындықтың барысы туралы азаматтарға хабарлап отырады;

9) Республика бойынша тұтас алғанда референдумның қорытындыларын шығарады.

Аумақтық референдум комиссияларының өкілеттіктері:

1) тиісті мәслихаттардың ұсынуы бойынша дауыс беруге арналған учаскелерді құрады;

2) тиісті әкімдік-аумақтық бөліністердің аумағында референдум туралы заңның орындалуын бақылайды;

3) учаскелік комиссиялардың қызметін ұйымдастырады, референдум өткізуге арналып бөлінген қаражатты олардың арасында бөледі;

4) учаскелік референдум комиссияларын материалдық-техникалық қамтамасыз етуді бақылайды;

5) референдум туралы заңның бұзылуы туралы арыздар мен шағымдарды қарайды;

6) учаскелік референдум комиссияларынан дауыс берудің нәтижесі туралы хаттамаларды алады, тиісті әкімдік-аумақтық бөліністегі референдумның қорытындысын шығарады.

Учаскелік референдум комиссияларының өкілеттіктері:

1) республикалық референдумға қатысуға құқығы бар азаматтардың тізімін жасайды;

2) азаматтарды тізіммен таныстырады, тізімде кеткен қателіктер туралы арыздарды қарайды, оларға өзгертулер енгізу туралы мәселелерді шешеді;

3) дауыс беретін күн, уақыт, орын және дауыс беру тәртібі туралы азаматтарға хабарлайды;

4) дауыс беруге арналған үй-жайларды дайындайды;

5) референдум өткізілетін күні учаскеде дауыс беруді ұйымдастырады;

6) учаскеде дауыс санауды жүзеге асырады және дауыс берудің нәтижелерін анықтайды;

7) учаскеге келіп түскен арыздар мен шағымдарды қарайды және олар бойынша шешімдер

қабылдайды.

Барлық деңгейдегі референдум комиссияларының мәжілістері олардың мүшелері жалпы санының кемінде үштен екісі қатысқан жағдайда құқылы және өздерінің шешімдерін олардың мүшелері жалпы санының көпшілік даусымен қабылдайды. Референдум туралы Конституциялық заңға сәйкес учаскелік референдум комиссияларының шешімдері олардың мүшелері жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен де қабылдануы мүмкін.

Дауыс беру уақыты мен орны туралы учаскелік референдум комиссиясы азаматтарға дауыс беретін күннен кемінде он күн бұрын хабарлайды. Дауыс беретін үй-жайдың көзге түсетін жерінде референдумға қойылатын мәселенің, Конституция, конституциялық заң, заң жобаларының, оларға енгізілетін өзгертулер мен толықтырулардың мәтіні ілінуге тиіс.

Учаскелік референдум комиссиялары дауыс беру өткізілерден кемінде жеті күн бұрын дауыс беруге арналған бюллетеньдермен қамтамасыз етіледі, оларды жасау тәртібін Орталық референдум комиссиясы белгілейді. Дауыс беруге арналған бюллетеньдерде қойылған әрбір мәселенің тұжырымдамасы және дауыс берушінің жауаптарының нұсқалары келтіріледі. Егер референдумға бірден бірнеше мәселе қойылған болса, олардың әрқайсысы үшін пайдаланылатын бюллетеньдер түсі жағынан ажыратылуы тиіс. Дауыс беруге арналған бюллетеньдер қазақ тілінде және орыс тілінде, сондай-ақ тиісті әкімдік-аумақтық бөлініс аумағында жинақы тұратын халықтың көпшілігінің тілінде шығарылады.

Референдумға қойылған мәселе бойынша дауыс беру жергілікті уақытпен сағат жетіден жиырмаға дейін өткізіледі. Аумақтық референдум комиссиялары тиісті учаскелік референдум комиссияларының ұсыныстары бойынша дауыс беруді бастайтын немесе аяқтайтын басқа уақыт белгілеуге хақылы, бірақ дауыс беруді сағат алтыдан ерте бастап, сағат жиырма екіден кеш аяқтауға болмайды. Дауыс беру уақытын өзгерту туралы аумақтық комиссиялардың шешімі дауыс беру күніне кем дегенде жеті күн қалғанда қабылданып, бұл жөнінде сайлаушылардың хабарлануы тиіс.

Референдум күні жүзуде жүрген республика иелігіндегі кемелерде, әскери бөлімдерде, шалғайдағы қатынасу қиын аудандарда, емдеу мекемелерінде, демалыс үйлерінде, тергеу изоляторлары мен уақытша ұстау изоляторларында, Республиканың шет мемлекеттердегі өкілдіктері жанынан құрылған референдум учаскелерінде, егер тізімге енгізілген азаматтардың бәрі дауыс берсе, учаскелік референдум комиссиясы дауыс беруді кез келген уақытта аяқталды деп жариялай алады.

Учаскелік референдум комиссиялары дауыс беру басталардан бір сағат бұрын дауыс беруге арналған учаскелерді аша бастауға тиіс.

Дауыс беру барысында әрбір азамат өзі дауыс беруі тиіс. Дауыс құқығын басқа біреуге беруге және басқа адам үшін дауыс беруге жол берілмейді. Бюллетеньдерді өз бетінше толтыруға мүмкіндігі жоқ азамат өзі сенетін адамның көмегін пайдалануға хақылы. Мұндай көмекті референдум комиссиясының мүшесі, жергілікті өкілді және атқарушы органның лауазымды адамы, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілі және байқаушылар көрсете алмайды.

Жекелеген азаматтар денсаулық жағдайына және басқа себептерге байланысты дауыс беруге келе алмаған жағдайда учаскелік референдум комиссиясы олардың өтініші бойынша осы азаматтардың тұрған жеріне барып дауыс беруді ұйымдастыруға тиіс.

Референдумның қорытындыларын шығару кезінде бюллетеньдердің жарамсыз деп танылуы мүмкін. Олар:

- 1) белгіленбеген үлгідегі бюллетеньдер;
- 2) учаскелік референдум комиссиясы мүшесінің қолы қойылмаған бюллетеньдер;
- 3) жауаптардың бірде-біреуі сызылып тасталмаған бюллетеньдер;
- 4) дауыс берушінің еркін анықтау мүмкін болмаған бюллетеньдер.

Егер бюллетеньдерде жауаптардың барлық нұсқалары сызылып тасталса, мұндай бюллетеньдер жарамды деп танылады, бірақ дауысты санау кезінде есепке алынбайды.

Референдумның нәтижелерін шығару кезінде бюллетеньдерді жарамсыз деп тану туралы шешімді учаскелік референдум комиссиясы қабылдайды, ал егер осы мәселеге байланысты комиссия мүшелерінің арасында келіспеушілік туындаса, аталмыш мәселе дауысқа салу жолымен шешіледі. Бұл ретте шешім комиссия мүшелері жалпы санының кемінде үштен екісінің көпшілік даусымен қабылданады.

Учаскедегі дауыс беру аяқталғаннан кейін учаскелік референдум комиссиясы дауысты санау мен оның нәтижелерін анықтауды жүзеге асыру барысында:

- учаскедегі республикалық референдумға қатысу құқығы бар азаматтардың жалпы санын;
- бюллетень алған азаматтардың санын;
- дауыс беруге қатысқан азаматтардың жалпы санын;
- әрбір мәселенің оң және теріс шешімін жақтап берілген дауыс санын;
- жарамсыз деп танылған бюллетеньдер санын;

- жарамды деп танылған, бірақ дауысты санаған кезде есепке алынбайтын бюллетеньдер санын белгілейді.

Орталық референдум комиссиясы республикалық референдумның қорытындысын шығарады. Ол дауыс берудің нәтижелері туралы табыс етілген хаттамалардың негізінде:

- Қазақстан Республикасының референдумға қатысу құқығы бар азаматтарының жалпы санын;
- дауыс беруге қатысқан азаматтардың санын;
- референдумға қойылған мәселенің оң және теріс шешімін жақтап берілген дауыс санын;
- жарамсыз деп танылған бюллетеньдер санын анықтайды.

Егер дауыс беруге референдумға қатысуға құқығы бар азаматтардың жартысынан астамы қатысса референдум өткізілген деп есептеледі. Егер дауыс беруге қатысушы азаматтардың жартысынан астамы референдумға қойылған мәселенің оң шешімін жақтап дауыс берсе, ол жөнінде шешім қабылданды деп есептеледі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 72-бабы 1-тармағына сәйкес референдум өткізудің дұрыстығы туралы дауды шешудің әдістері қарастырылған. Президент, Парламент Палаталарының Төрағалары, Парламент депутаттары жалпы санының кем дегенде бестен бірі, Премьер-Министр республикалық референдумның өткізілуінің дұрыстығы жөнінде дау туған жағдайда Конституциялық Кеңеске жүгінуге құқылы. Егер Конституция бұзылған болса, Конституциялық Кеңес референдумды Конституцияға сәйкес келмейді деп тануға құқылы. Ондай жағдайда Орталық референдум комиссиясы референдум Конституцияға сәйкес емес деп танылған учаскелердегі референдум нәтижелерін заңсыз деп тану, сол учаскелерде бір айдың ішінде қайта дауыс беруді өткізу туралы шешім қабылдайды.

Референдумның қорытындылары туралы Орталық референдум комиссиясының ресми хабары дауыс беру өткізілген күннен бастап жеті күн мерзімнен кешіктірілмей бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланады.

Референдумда қабылданған Конституция, конституциялық заң, олардағы өзгертулер мен толықтырулар, референдумға қойылған өзге де шешімдер, егер олардың өзінде өзге мерзім белгіленбесе, референдумның қорытындылары туралы ресми хабар жарияланған күннен бастап күшіне енеді.

Референдум қабылдаған шешімнің Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші бар және Республика Президентінің немесе мемлекеттік билік органдарының бекітуін қажет етпейді.

Референдум қабылдаған шешім мен Республика Конституциясының, конституциялық заңдарының, заңдарының және өзге де нормативтік құқықтық актілерінің арасындағы сәйкессіздіктер оларды референдум қабылдаған шешімге сәйкес келтіру арқылы жойылады.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТ:

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы

«Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының 2-қараша 1995ж. Конституциялық заңы

Қазақстан Республикасы Конституциясының түсіндірме сөздігі-Алматы: «Жеті Жарғы», 1996

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Нормативтік құқықтық актілер жинағы: 2 томдық /Құраст. Биекенов Н.А., Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.

Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Сызбалар альбомы. / Құраст. Сәтбаева Қ.Х., Сейдығалиев Т.Р. – Қарағанды, 2002 ж.

Амандықова С.К. Конституционное право РК. Уч.пособие.-Қараганда: «Болашақ-Баспа», 1998

Әбелдинов А. Референдум тәртібі реттелсін // Заң газеті.-1995.-18-наурыз.

Бунтхал П. Правовое регулирование вопросов организации и проведение республиканского референдума. // Саясат.-1997.-№9

Ким В.А. Жасампаз жылдар. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің саяси және Конституциялық-құқықтық көз қарастарын талдау.

Литовченко Л.Г. Конституционное право Республики Казахстан. Уч.пособие.-Қараганда, 1997

Сагиндықова А. Конституционное право Республики Казахстан. Курс лекции.- Алматы: „Білім,, , 1999

Сапарғалиев Ф. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: академиялық курс: оқулық. –Өнд.,толық. 3-ші бас. — Алматы: Жеті жарғы, 2008. 536 б.

